
CURT WITTLIN

**ERA CRISTIÀ *LO CRESTIÀ*
DE FRANCESC EIXIMENIS?
HISTÒRIA D'UN ERROR
DE PALEOGRAFIA**

1. INTRODUCCIÓ

Joan Coromines explica en el *DeCat* que el mot CRISTIÀ és «pres del ll. *Christianus*, id., derivat de *Christus* ‘Crist’, gr. Χριστός id, pròpiament ‘l’ungit’, nom verbal de χρίω ‘jo unto, ungeixo’». Continua amb la constatació «Com és sabut, és molt estesa a l’Edat Mitjana, i fins i tot predomina, en els ss. XIII-XIV, la forma dissimilada *crestià*». Després afirma: «És sabut que amb aquesta forma titulava Eiximenis la seva gran “obra”, *Lo Crestià*» (Coromines 1981: 1062).

El lloc on el nostre franciscà ens fa saber quin títol va posar a la seva gran suma religiosa, planejada en tretze toms, es troba a l’inici del PC, al «prolech en lo libre apellat *christia*».¹ Hi diu: «Havem primerament a declarar cinc punts principals qui comunament se solen tractar en los començaments dels llibres antichs» i afegeix un *accessus ad auctorem* per respondre a les preguntes següents: «Quina es la final intencio perque es fet aquest libre? [...] [Quin] es lo seu nom? [...] Quin es lo seu actor? [...] Per quina manera tracta? [...] Quines materies conte?». A la segona pregunta contesta:

1. Cito —amb un mínim d’intervencions editorials, per mostrar millor les dificultats dels copistes i lectors medievals— a partir del ms. 456 de la Biblioteca de Catalunya. (Els textos citats escriuen *Jesus* i *Crist* amb inicials minúscules.) Imito les grafies dels textos transcrits tan bé com m’ho permeten els signes tipogràfics a la meua disposició. Si cal, hi afegeixo notes descriptives. El *Preàmbol* l’edita Hauf (1983), i l’*accessus* el comenta Guixeras (2007).

«Dich que aquest libre sappella crestia per tal quant acis conte sumariament [...] tot ço ques pertany a hom qui seguescha vida crestiana».²

¿Es pot deduir d'aquesta darrera frase que «amb aquesta forma titulava Eiximenis la seva gran «obra», *Lo Crestià*», així, amb *e*? No gens. L'única cosa segura que podem afirmar és que a l'incunable del 1483 —citad per Aguiló, font de Coromines— es llegeix al lloc al·ludit *crestia*. Com que no s'ha preservat l'autògraf del PC, no sabem què hi havia escrit fra Francesc. El que sí que tenim encara avui són els originals de dues cartes d'ell,³ i allà veiem de quina manera escrigué *Jesucrist*. Abreuja *Jesus* amb *jhu*, ometent la *essa* final per una raó mística, afegint-hi —sense deixar un espai, per recordar un altre misteri— una de les possibles abreviacions per a *Crist*, aquesta: *x^t*.⁴ En el PC, i vint anys més tard en la VC, ens diu que l'abreviació «comuna» de *Crist* és *xps*, amb una titlla per damunt.

Eiximenis, doncs, no usava sempre les abreviacions més comunes per referir-se a Jesús o a *Crist*, però podem assumir que els seus coneixements dels secrets i misteris que teòlegs i místics havien entrevist en les lletres i els signes gràfics amb els quals es podien escriure i abreujar aquests *nomina sacra* el devien animar a fer ús de tals formes especials. I ja per estalviar temps, tinta i paper, devia abreujar mots derivats de *Crist* com, per exemple, «cristianisme». A l'edat mitjana, copistes i lectors, de manuscrits o d'incunables, estaven avesats a resoldre abreviatures. Sabien que la combinació *ñ* es llegeix *pre*, però desconeixien els secrets dels noms del nostre Salvador, i ignoraven que en l'abreviació *x^ñ* la *p* és el grafema amb el qual amanuenses ignorants, o impressors d'incunables sense motlles per a lletres gregues, usaven *p* en lloc de *ρ*, la rho, igual com imitaven la *χ*, la khi, amb *x* (la *hac* en *Jhesus* substitueix la eta grega majúscula). El context guiava els lectors a reconèixer les abreviacions de *Crist* o de Jesús, i de veure en

2. Amb «llibre» Palmart es refereix, equivocant-se (veg. nota 21), al conjunt dels tretze toms planejats de l'enciclopèdia, *summa* que l'autor anomena en d'altres llocs «volum». Igual com no ens podem referir al LD amb el títol *Les dones*, el conjunt dels tretze llibres 'del cristià' (PC, SC, etc., formant «l'obra del cristià») no l'hauríem d'anomenar *El cristià*, i encara menys *Lo crestià*.

3. La carta del 1396 té l'abreviació en el text i a l'èxplícit, la del 1392, tan sols a l'èxplícit. Foto i transcripció de la carta del 1396 en Riquer (1964, p. 139). Foto també als webs <<http://www.escriptors.cat/autors/eiximenis>> i <<http://www.antiblavers.info/galeria/albums>>. Edicions de la carta del 1392 per Sadurní Martí (2002), també consultable a la xarxa (<<http://www.narpan.net/documentos/autografseiximenis.pdf>>) i per Sergi Gascon (2003).

4. Cal notar que Eiximenis, que en el capítol 137 del PC havia dit que en totes les lletres de «Cristus...» són enteses grans misteris, e especialment per la *t*, que deu esser feta en semblant de tau, aytal: *τ*, no imita ací una *t* grega. El rubricador ha acolorit aquesta *τ* afegint-hi, a més, punts vermells en els tres extrems (cf. nota 12). Quant a la *x*, Eiximenis l'escriu d'un tret, sense aixecar la ploma. El resultat no recorda una creu.

x̄pia un derivat de «Crist». Confrontats amb la forma x̄pia, molts copistes mantenien la x, potser posant-hi damunt l'abreviació del boldró *ri*, un petit tret vertical (l'imito ací amb \bar{x}), però la majoria escrivia *c*, ometent després la *p*, que els semblava supèrflua, afegint a la *c* les lletres amb les quals estaven acostumats a resoldre la titlla damunt d'una *p*, ço és, el boldró *re*. Hi afegien *st*, lletres que evidentment feien falta —com s'indicava posant damunt de l'abreviació 'xria' una titlla llarga— i acabaven copiant les lletres *ia*, que consideraven la desinència (tan sols ho és la *a*, corresponent al llatí -ANUS). El resultat era un mot que corresponia a la seva pronunciació habitual: «crestià».

Els millors arguments en favor de la hipòtesi que Eiximenis, però, deia i escrivia «cristià» els trobem en el PC 132-137 i en la VC IV.1, 10-17. Aquests capítols s'assemblen molt, tot i la vintena d'anys que els separen. L'origen de les similituds és que el frare hi usa la mateixa font per a descriure els secrets inherents en els noms *Jesús* i *Crist*, i en les maneres d'abreujar-los. Aquesta font és, com va descobrir Albert Hauf (2005), l'*Arbor vitae crucifixae Jesu* d'Ubertí de Casale. El seu treball em permet concentrar-me ací en passatges que expliquen com abreujar Crist amb tres lletres i una titlla, quatre grafemes plens de «grans misteris».⁵

2. TEXTOS

PC 132: «Per que c̄p̄stians hã nõ axi» [mateix tipus de titlla per abreujar 're', 'n' i 'm']

Lestament de la Religio xpiana [...] solament e covinentment deu pendre nom del seu cap⁶ e espos fahedor e mestre Jesucrist, axí com fa la obra del seu obrer e la esposa del seu

5. Per a més informació, també gràfica, sobre les abreviacions històriques dels noms Jesús i Crist, només cal anar a Google, escriure JHS, ChiRho, labarum, chrismon, christogram, Xmas, etc. i veure'n els resultats.

6. En el capítol 17 del PC llegim: «La terça [raó perquè la llei de gràcia s'apella llei de amor] es de part del nom. Car com lo cap d'esta ley de amor sia jesu crist, e per conseguint los fills e dexebles d'aquesta ley han a tenir lo nom daquest tan reverent pare, e per tal han nom crestians. Ara, crestia segons la ethimologia del nom vol aytant dir com xpi aia [titlles llargues damunt dels dos mots, abreujant 'cristi anima'] vel cristi agnus». Observeu la diferència entre derivació ('cristià' = Crist més desinència gramatical) i etimologia ('cristià' = Crist més lletres de mots que il·luminen el sentit pregon del mot). Al capítol 23 del PC Eiximenis usa «devallar» no per referir-se a una derivació «formal i vocal», sinó a una filiació del sentit: «Aquest mot crestia, segons la sua interpretacio, devalla de *unctio* divinal, feta en la anima de alcu axi appellat» (*unctio* tradueix el grec *crisis*, l'etimologia de Crist. Vegeu més endavant l'extret del cap. 136 del *Primer*).

espos⁷ [...] Hon vehem que la doct^r rina⁸ de plato ha nom platonicha, e de socrathes socrathica, e de aristotil aristotilica, e de l'apostol apostolicha [...]; donchs, la Religio sancta per Jesucrist instituyida deu aver nom xpiana [una titlla llarga damunt de tot el mot].

Eiximenis ofereix ací tan sols exemples de l'ús de la desinència derivada de llatí -ICUS per designar els seguidors d'una doctrina. Bon pedagog, vol aconseguir que sorgeixi en el lector la pregunta: per quina raó la doctrina de Crist no es diu «crística»? Hi respon tant al PC com en la VC:

PC 133: «Per que los xpians no han presa lur nominacio del nom de jhs axí com del nom de xst» *Vita Christi* IV.1.16 (fol. 156):⁹ «Per que los xians han pres lo nom daquesta diccio xp^e e no de jhs [...]? Com han nom xians, per que no han nom jesuans?»

En el PC, Eiximenis diu que el nom derivat de Jesús podria haver estat «jesuats»;¹⁰ en la *Vita* inventa «jesusans». Als capítols 23, 24 i 25 del PC havia demostrat que la desinència llatina -ANUS serveix, igual com -ICUS, per a anomenar un seguidor de les doctrines d'algú. Hi dóna moltíssims exemples d'heretgies, i mostra com el nom dels adeptes deriva del nom del fundador de la secta: *Tàcit* > *tacians*, *Noet* > *noecians*, *Colit* > *colitians*, *Set* > *secians*, etc. En el capítol 88 del PC dóna un bon exemple per al concepte general de derivació: «xpiã devalla de xst per formal e vocal nominacio, axí com catala de Catalunya».¹¹

PC 136: «Per quantes rahons lo salvador degue aver nom xst»

Eiximenis treu d'Ubertí la informació que, segons que posa «lo dirivador [ço és, Hugutio de Pisa en el *Liber derivationum*] en lo vocable de c̄ [is [...], del qual nom

7. Potser al·lusió al costum d'anomenar, per exemple, l'esposa del senyor Alcanyís «Alcanyissa», la d'en Rossell «Rossella», la d'en Boyl «Boyla», la d'en Bardaxí «Bardaxina», etc. (Exemples trets de Jordi Ventura 1978.)

8. Senyal d'abreviació damunt la *t*, tot i que no s'omet res. Probablement l'antígraf duïa *doctna* amb l'abreviació de *ri*, calcada a més de resolta pel copista.

9. Transcriu la VC segons el ms. 459 de la Biblioteca de Catalunya, que no numera els capítols. Faig també ús del ms. 1160 de la mateixa biblioteca, amb capítols numerats. Usaré la xifra 9 per a representar l'abreviació de -us.

10. El nostre franciscà segurament estava al corrent de la fundació, cap al 1360, de l'orde dels *gesuati*, els jesuats, fundat a Siena per Giovanni Colombini.

11. Al manuscrit, *xria* té dos senyals d'abreviació damunt de la *a*: una titlla i un tret corbat cap amunt i a la dreta. Quant a *xpst*, el copista escriu primer *xp*, però recordant-se que la *p* és realment una *erra*, ja present en l'abreviació del boldrò '*ri*', ratlla la *p*.

devalla aquest nom crisma, e daquest crisma devalla per dirivacio gramatical aquest nom Xps».

En aquest capítol conta, a més, que «apparegue digna cosa a la saviea de nostre senyor Deu lo Sant Sperit inspirar a la sua esglesia de pendre lo nom de xp̄ia [caldria una titlla més llarga per abreujar també la desinència femenina], car aquest nom devallava del nom qui era en Jhxst [st en lligadura] de tan gran excellencia que [...]».

PC 137: «Com dins aquest nom x̄st són amagades algunes grans dignitats del Salvador»

La primera si es que comunament se scriu ab tres letres, ço és ·x·p·s·, car la titlla no es letra mas senyal de supleccio qui y fa mester, a ssignificar que aquella sagrada persona de Jhesucrist contenia en si tres natures ço és la divinal, la sancta anima, e lo cors [...], a la qual cosa ha entendre ha mester que Deus ho soplesca [...] ens hi ajut.

La ·x· que ha forma de + creu¹² e te lo basto quaix jahent, a donar ha entendre que tostempes mentre ell visch la creu de dolors e de pascions inextimables jach sobre la sua anima sancta estesa de ple en ple.

La granesa de la sua pobretat es significada per la p, que te forma de basto de pelegrí qui al costat porta algun gep en ques sofrira, a donar ha entendre que [Jesus] tostempes fon en lo mon axi com a pobre pelegrí.

Per la Ꞛ qui es drete ab lo cap enclinat vers la terra es significada la sua acabada humilitat. [...] Si vols saber com [...] los grechs escrivien aquest nom [...] veges lo dirivador en lo vocable de crisis, el bruto, e lo papius e lo catholicon en lo vocable de xrs, e aquí ho as larch.¹³

VC IV.I.17 (fol. 155v): «Declara la significacio del segon nom, ço es xp̄ũ» [el ms. II60 llegeix xp̄⁹]

Carnotensis [...] diu axi: [...] Aquest sant nom de Crist tot es ple de misteris [...] car scriuse ab letres qui nol componen segons forma latina; les quals letres son ·x·p·s· [...] qui demunt han titlla en loc de titol.

La dita letra x es doble consonant¹⁴ segons que diuen los gramatichs; per tal significa que lo sobiran sacerdocí e regna, e de Deu e dom, seria tot ajustat en crist.

12. El dibuix de la creu, una +, no recorda gens una creu jaent. Per alguna raó el rubricador afegí punts vermells als extrems dels pals, igual que ho havia fet amb la tau grega (veg. nota 4). La x, tal com l'escriu Eiximenis, lligant els dos pals per la drete, tampoc no recorda una creu.

13. Referències al *Liber derivationum* d'Hugutio de Pisa, a les *Expositiones vocabularum Bibliae* de Guillelmus Brito, al *Vocabularium latinum* atribuït a Papias, i a la *Summa quae vocatur Catholicon* de Johannes Balbus. Eiximenis devia haver consultat els tres primers volums d'aquesta llista a Oxford, atès que Joan Peckham, provincial dels franciscans d'Anglaterra, havia ordenat l'any 1284 que hom n'encadenés allà còpies en una taula accessible a tothom. (Vegeu a l'edició de la *Summa Britonis* feta per Lloyd i Bernadine Daly 1975, vol. 1, pàg. xi.)

14. Referència al fet que en la pronunciació d'una x se senten dos sons: ks. Però la x representa la lletra grega χ (una k aspirada), transliterada en llengües germàniques per *ch*, grafia responsable de la pronunciació

La letra migana del dit nom de `cst es p,¹⁵ qui es fet axi com un larch e dret basto qui porta una o detras [...]. Per la p, diu aquest, es significada la passio del Senyor e dels sants martirs qui vingueren apres ell [...] e foren bastonejats e turmentats sens manèra; aps¹⁶ de les quals penes vench la o rodona, qui significa la imperial corona que Deu dona al cap de la sca [amb titlla llarga] sgleya. Mas lo basto porta la o detras, car lo xria [amb titlla llarga] totstemp deu portar devant si les dolors del Salvador e les miserias desta vida el perill de la sua salvacio [...] E quaix ab desplaer deu pensar la o, ço es la prosperitat del mon.

La ` és letra qui gita [error per 'gira?'] lo dors a la part squerra e es uberta a la part dreita [...]. Aquest es senyal daquells qui son vers `csts¹⁷ [...] e giren lo dors a les coses sinestres e de peccats e sien entesos a conservar la dretura de la ley de Jhesuxst [un tret vertical damunt de la x]. [...] E lavors sara los dada per aço finalment la corona e vestidura e eternal cobertura de gloria, figurada per la titlla qui es posada sobre les dites letres [...] axi com a cuberta [titlla llarga per abreujar 'cobertura'].

3. COMENTARIS

Els suggeriments de com abreujar 'Crist' són els mateixos en el PC i en la VC, però la interpretació mística dels grafemes usats és diferent en alguns punts. En la VC, Eiximenis diu basar-se en el «Sermó de Ninou» del bisbe Joan de Salisbury. Aquest, com Ubertí de Casale i d'altres, veia en la lletra grega χ una creu «quasi jaent».

En el PC havia estat la x en forma de creu que convidava el nostre frare a parlar de dolors, mentre que en la VC és la p (la ρ grega). Visualitzada com un bastó de pelegrí amb el seu «gep» ha de recordar la «passio del Senyor i dels martirs [...] bastonejats». Segons el PC és un saquet amb menjar que penja del bastó; en la VC l'autor ens fa veure en el «gep» una «o rodona qui significa la imperial corona». Usa en el context mots que contenen les lletres *o* i *p* per provocar associacions orals o visuals, per exemple «corona, dolors, prosperitat del mon, perill».

fricativa gutural en alguns dialectes alemanys, per exemple a Suïssa. La grafia anglesa *Xmas* per Christmas, que irrita molta gent ignorant, es troba ja documentada en els primers diaris anglesos del segle setze.

15. Com que no hi ha una p al mig de *cst*, o bé cal corregir ací la s en una p, o bé cal llegir «la letra migana de la dita abreviació de Crist és p».

16. El mateix senyal d'abreviació damunt de «manera» (on cal afegir «er» tan sols si s'ha abreujat «mana») i damunt de «aps», on cal afegir «re».

17. Darrera de les esses final de «xrs» i del mot «entesos», a la línia següent, hi ha el mateix senyal d'abreviació, que no sé com explicar, atès que no cal afegir res a la fi d'aquests mots.

La essa llarga i dreta, *ſ*, és usada en manuscrits i incunables a l'inici i a l'interior de mots, i pot formar lligadura tant amb una *t* com amb una *p* que la segueixin. Amb el seu «cap inclinat» fa pensar en l'«acabada humilitat» de Jesús. «Gira lo dors a la part squerra e es uberta a la part dreta» per recordar als cristians d'allunyar-se de «les coses sinestres e de peccats [...], entesos a conservar la dretura de la ley de Jhesucrist». La essa redona, diu la VC, «safigura tota plagada [probablement error, explicable pel context, per 'plegada'] axi com sta aci, ·s· [...] significa la anichilacio [...] que feu Jhxst [...] quant se lexa penjar en la creu». S'usa com a lletra final de 'Jesus', recordant «la saviesa eterna e divina comunicada a jhs»,¹⁸ però s'omet en Jesucrist per simbolitzar la unió de l'humà amb el diví.

La titlla, senyal que cal primer estudiar el sentit del passatge per poder suplir les lletres que s'han omès en abreviacions com *xps*, *jhs*, *jhuc^t*, etc., té més d'un sentit figurat en els textos citats. Que l'abreviació consti de tres lletres ens recorda que «la sagrada persona de Jesucrist contenia en si tres natures, ço és la divinal, la sancta anima, e lo cors», un misteri que no podem entendre si Déu no ens il·lumina. Traversant la part alta de la hac —«retent creu ab la linya de la h quis leva en alt»— la titlla «significa que per les traversures e dolors del salvador que porta penjant en lo travers de la creu son ajustades a gloria moltes animes eletes qui per lurs merits no eren scrites en lo libre de vida, mas scrivileshi lo salvador per virtut de la titlla entre vessada sobre lo seu precios cors [...] penjant en lo dit travers». «Estesa» damunt de les lletres que abreugen 'Jesucrist', la titlla sembla una coberta prometent als elegits l'«eternal cubertura de gloria».

Costa d'imaginar que Eiximenis no hagués aprofitat al màxim la possibilitat d'evocar tants misteris divins res més que abreujant els noms Crist i Jesús, i els derivats d'aquests noms. I no devia perdre cap ocasió de recordar, en sermons i discussions, que per merèixer l'honor d'anomenar-se cristià, títol que «devalla» del nom de Crist, hom ha de seguir la doctrina de Crist. Potser hi afegia la frase d'Isaïes 4,1, que tradueix al capítol 229 del TC: «Havets desamparat Déu [...] que és lo sant dels sants e cap nostre, ço és Jesuchrist [...]. Ja no merexets ésser dits christians» (Martí-Feliu 1932: 11).

18. En el capítol del PC dedicat a «La significació de les lletres d'aquest nom de Jhs» (fol. 152v) llegim que «Per la *ſ* [...] es significada la saviesa del senyor». No és la *ſ* que recorda la saviesa, sinó la *s*.

4. PROBLEMES DELS COPISTES I IMPRESSORS MEDIEVALS

Si la derivació *Crist* > *crestià* és tan òbvia, per què trobem en l'incunable del PC del 1483 en la gran majoria dels casos derivats de *crest*? I això fins i tot en la frase del capítol 132 «foren dits crestians, prenent lo nom de lur cap, Crist». L'impressor, Lambert Palmart, afirma al colofó que va transcriure el manuscrit del PC preservat en el monestir franciscà de València on havia viscut Eiximenis. I sí que trobem en aquest incunable grafies que semblen imitar les del manuscrit de base, si no l'autògraf, almenys molt acostat a aquest. Palmart imprimeix en prou llocs formes com «x̄pia, x̄piana, x̄pians, x̄piandat», i no és gaire probable que en lloc d'això hi hagués al manuscrit formes com «crestia», etc. Ara, per indicar que en «x̄pria» etc. ha eliminat dues o més lletres, hauria hagut de posar damunt del mot una titlla molt més llarga, igual de llarga com la que cobreix totes les lletres de «nre» per abreujar «nostre». Però els primers impressors —tot i que volien imitar els manuscrits on els seus clients havien après a llegir— tenien dificultats tècniques amb titlles largues, necessàries en abreviacions com «dni nri», «drs», «spus», etc.

Les titlles en l'incunable del PC són de tres tipus: curtes si el lector ha de suplir una *n* o *m*; més llargues i gruixudes, i una miqueta ondulades, si cal afegir-hi les lletres *re*; fines, lleugerament arquejades, i cobrint més d'una lletra del mot abreujat, si s'han omès moltes lletres. Però els caixistes de l'impressor Palmart s'equivocaven sovint de casella quan distribuïen els motlles per a titlles en la caixa, o quan els en treien. En centenars de casos posen la titlla que abreuja *re* quan feia falta la que representa *n* o *m*. Al foli 167, per exemple, escriuen *cote* amb els dos tipus de titlles, com si calgués llegir *coreten* i no *conten*. Sabien que, encara que possessin titlles equivocades sobre mots com *pchs*, *pcioses*, *pambol*, *pcursor*, *psent*, *plat*, *pu*, *pn*, *rephensió*, *aps*, etc., no hi havia cap risc que algú hi veiés els mots *prichs* o *pnichs*, *priu* o *pnu*, *apris* o *apms*, etc.

Copistes i caixistes medievals havien vist centenars de casos on una *ṗ* s'havia de llegir *pre*. Copiant —potser amb ordres de reduir la quantitat d'abreviacions usades en el seu text de base, ple de formes com *x̄pia*—, l'automatisme de llegir *pre* quan veïen una *ṗ* els feia llegir *crestia*, sobretot si ignoraven que la *p* era un substitut per la erra grega, i si 'crestià' era la seva pronunciació habitual.

Cada manuscrit o incunable, del PC o de les altres obres d'Eiximenis,¹⁹ permet observar detalls que serien d'interès per al nostre tema. Així, tant en el magnífic ma-

19. Descripció dels manuscrits en Massó (1910, reimp. de l'any 1991, p. 49), treball que permet comparar entre si els íncipits i èplicitis dels llibres.

nuscrit del PC preservat a l'Escorial, com en l'incunable del 1483, llegim a la fi de la rúbrica del primer capítol «religio xpriana», però a l'inici del text «crestiana religio».²⁰ L'explicació d'això podria ser que la rúbrica i el text no foren escrits per la mateixa persona. El manuscrit d'El Escorial distingeix bé les abreviacions de *ri* (exemples: pmo, peregnacio) i de *re* (un tret vertical semblant a l'abreviació de *ri*, però corbat cap a l'esquerra; exemples: cador, psencia). En el manuscrit del TC de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona s'abreuja Jesucrist tal com ho fa Eiximenis en les seves cartes: jhux^t. Però quan no s'abreuja s'escriu igual de sovint en un mot com en dos. El nostre frare hauria suggerit al copista que «façam un», per fer veure «que un mateix es aquell qui es ver Deu i ver hom» (PC) i que el Salvador «ha en si natura humana amb altra unida... la divinal» (VC IV.I.IO, f. 156). *Crist* i *cristià* s'hi escriu algunes vegades xst i xstia, amb trets verticals, i d'altres vegades xpia o xians amb titlles allargades damunt de xp o de pi.

Al copista del PC del ms 459 de la Biblioteca de Catalunya li agradava fer abreviacions *artístiques*. Abreuja sovint *re* amb un ∞ vistós, lligat per l'esquerra al cap de la lletra a la qual cal afegir *re* (o bé *er*, una abreviació inusual); per exemple, sempre amb un ∞: *psents*, *pycar*, *mavellats*, *prim* (ço és, *primer*, escrit també *pm*, abreujant tant *ri* com *er*), etc. Lliga les primeres dues lletres de l'abreviació *xpia*, i així la *x* ja no recorda una creu. Abreuja Jesucrist amb Jhux^t, lligant la hac i la u. Escurça fins i tot el nom de Déu, abreujant-ne la e i escrivint, més o menys, *du*. Però no estalvia tinta quan allarga algunes titlles amb elegància barroca. Sí que cal una titlla llarga damunt de *ai* o *aia* per abreujar «ànima». Però cobrir totes les lletres de «libll» per abreujar *libell*, o totes les lletres d'«aquell glios» per abreujar «aquell glorios» és exagerat.

Els altres manuscrits permetrien observar encara més idiosincràsies dels copistes, però ja en tenim prou per concloure que tots es prenien, o havien de prendre, llibertats amb les abreviatures, sovint cometent errors que han causat molts problemes als lectors i als copistes subsequents fins al dia d'avui (quan en una edició moderna s'imprimeix Benet en lloc de Bernat, per falsa interpretació de l'abreviació bñt). Tothom, doncs, es deixava guiar pel context i la seva intuïció. Per exemple, veient l'expressió «religio xpriana», ningú no es fixava en la forma del senyal d'abreviació que l'acompanyava; era fàcil d'endevinar de què es tracta. I si la pronunciació habitual d'un copista era

20. Vegeu la foto en Massó (1910, reimp. 1991, p. 51), o en Riquer (1964, p. 142). Reproducció del foli de l'incunable com a portada del llibre de Lluís Brines (2004).

«crestiana», és previsible que escrivís —si no s'acontentava de calcar l'antígraf— «religio xprestiana», «xrestiana» o «crestiana».

El canvi de 'cristià' a 'crestià' en la transmissió dels escrits de Francesc Eiximenis s'haurà acomplert ja ben aviat, i era irreversible. Ben pocs copistes havien llegit allò de «cristia devalla de Crist». Pocs devien buscar algú que els pogués explicar l'estranya abreviació *x̄pia*. No sorprèn, doncs, que en gairebé tots els inventaris vells on es mencionen toms de la gran obra d'Eiximenis (vg. Hernando 2007) aquests tenen en els seus títols el mot *crestià*. Però això no prova gens que així fos com els havia titulat l'autor.

5. EL QUE VAN APRENDRE ELS PRIMERS EIXIMENISTES FULLEJANT EL *PRIMER DEL CRESTIÀ*

Per raons òbvies, l'incunable del PC ha estat consultat més sovint pels estudiosos i editors primerencs d'Eiximenis que els manuscrits. Fullejant-lo es devien fixar sobretot en les rúbriques, escrites en grans lletres negres. I així devien llegir a la ratlla quatre «lo libre appellat crestia», i a continuació «Preambol a tot lo libre crestia». A la segona columna aprengueren que «aquest libre s'appella crestia». I després devien trobar «les rubriques del present libre appellat lo primer del crestia», a la fi de les quals «Comença lo primer libre appellat crestia» amb «la primera part del primer libre appellat crestia, en la qual es tractat e ensenya que es cristiana [*sic!*] religio». El primer capítol repeteix en la rúbrica la forma «cristiana», però el text comença amb «Crestiana religio». Si després de tot això saltaren al colofó de l'incunable hi llegiren, amb una distinció correcta entre «llibre» i «volum»: «Feneix lo primer libre del volum appellat crestia».²¹

És previsible que a base de tals extrems els primers eiximenistes deduïssin que Eiximenis havia titulat la seva gran obra *Crestià*. I així la va anomenar Nicolás Antonio l'any 1696 (reed. 1788), tot i haver copiat els sumaris dels tretze llibres de la summa exactament com es llegeixen al capítol 4 del PC del ms. 1983 de Madrid, ço és amb formes amb *í*: «cristia, cristiana», etc. Emili Grahit, l'any 1873, copià d'Antonio aquests

21. El colofó de l'incunable permet corregir la confusió que va cometre Palmart a l'inici del PC escrivint repetidament «(tot) lo libre crestia» en lloc de «tot lo volum crestia». El text mostra clarament que Eiximenis considerava la seva gran *obra* —mot que usa al cap. 2— un *volum* amb tretze *llibres*.

sumaris amb la forma *cris*, però usà en els títols de dos capítols del seu estudi la forma «EL CRESTIÀ». Els primers editors moderns d'Eiximenis publicaren extrets dels llibres que anomenaren *Terç del Crestià* o *Dotzè del Crestià* (Balari 1889; Bulbena 1904). Massó Torrents, descrivint l'any 1910 «Les obres de Fra Francesch Eximeniç», es refereix sempre a *El Crestià*, tot i haver copiat els incipits i èxplicits de tots els manuscrits, on abreviacions que clarament s'han de resoldre com «cristià, cristiana, cristianisme» no són gaire rares. El pare Andreu Ivars, en la seva sèrie d'estudis sobre «Eximénez en València», en la part publicada l'any 1923, transcriu tant aquells sumaris on es llegeix *cristià*, etc., com la frase del primer capítol «christia devalla de Christ», i la del capítol 4 «aquest libre se apella Cristia», a més de l'albarà del 1384 amb el qual els Jurats de València pagaren una còpia de «la primera partida de un gran libre apellat Cristia». Però amb tot i això es refereix sempre a l'obra com *El Crestià*. El pare Martí, en la seva *mise à jour* de l'inventari de Massó del 1928, torna a citar aquells sumaris amb la forma *cris*. A més, treu del capítol 3 del PC la constatació que tota l'obra havia de constar de tretze llibres «a honor del nostre Salvador e cap de crestianisme, Jesucrist, e dels sobirans crestians, los apostols». Si s'hagués recordat de la frase del capítol 132 del PC «los dexebles de Jesucrist [...] foren dits crestians, prenent lo nom de lur cap, Crist», o de les dues frases del capítol 140 «aquest nom crestia devalla de Crist [...] Aquest nom crestia devalla de jesu crist», o de la del capítol 217 del *Primer* «la sancta religio crestiana pren nom del fill de Deu eternal [...] e es apelada crestiana, ço es de Crist nada»,²² també hauria recordat el fet que els derivats d'un mot amb *i* no canvien aquesta en *e*, i no hauria repetit l'error de parlar de *El Crestià*. Almenys no ha estat ell qui va completar el procés de medievalització del títol fent precedir *Crestià* de l'article *Lo*. No sé qui va ser el primer a fer aquest últim pas, però l'any 1964 Martí de Riquer consagrarà en la seva influent *Història de la literatura catalana* el títol *Lo Crestià*. I és aquest títol que divulgarà tant la *Gran Enciclopèdia de la Región valenciana* del 1973, com la *Gran Enciclopèdia Catalana* del 1974, com —*mea culpa!*— el *Diccionari de la Literatura Catalana* del 1979, error mantingut en la refosa d'aquest *Diccionari* del 2000.

22. Observeu ací, de nou (cf. nota 6), la diferència feta a l'edat mitjana entre derivació i etimologia. La desinència de «crestiana» recorda l'inici del participi «nada», «nascuda».

6. DILEMES D'UN EDITOR MODERN

Cap al 1960, Joan Coromines, aleshores professor a la universitat de Chicago, va fer transcriure el LD d'Eiximenis a un alumne seu com a tesi de doctorat. Una vintena d'anys més tard em va tocar a mi preparar aquesta transcripció per a la impremta. En la introducció vaig indicar que “Se separen els mots [...] Es regularitza l'ús de la ‘i’ i de la ‘j’ [...] Es desenrotllen les abreviatures, també la de Jesucrist» (Wittlin 1981: xxxvii). Tot això és normal i raonable en edicions modernes de textos medievals. Però avui jo, que gràcies a Eiximenis sé a quins misteris es pot al·ludir usant certes abreviacions, com en el cas de «jhuxst», començo a tenir remordiments de consciència per haver regularitzat la forma «Jesucrist». Com ho faria avui? Publicar facsímils —almenys algunes pàgines— sempre és útil, però no és la solució al dilema de tot editor entre servir el lector modern facilitant-li al màxim la lectura, o servir l'autor medieval obligant aquest lector a fer un esforç per entendre el missatge de l'autor. Crec que Eiximenis s'accontentaria amb qualsevol grafia que provoqui el lector a demanar per què *Crist* i *Jesús*, i els seus derivats, s'escriuen d'una manera estranya. I això ho podem aconseguir resolent les diverses abreviacions de *Jesús* i de *Crist* amb *Jhesus*, i amb *Xrist*, i calcant algunes vegades una abreviació usada en el manuscrit. L'important és evitar que les pèrdues en les resolucions gràfiques de les abreviacions (canvis externs), disminueixin el missatge de l'autor (pèrdues internes, espirituals).

L'editor haurà d'explicar tot això en la introducció de la seva edició, descrivint els grans misteris que hi ha —segons Eiximenis i tants altres grans doctors i mestres en la llarga tradició cristiana— en les lletres i abreviacions usades per a escriure *Jesús* i *Crist*. I allà haurà d'anunciar que introduirà la lletra *i* en tots els mots derivats de *Crist*, corregint les grafies —i la pronunciació vulgar— dels copistes medievals. Si fem això tindrem la consciència tranquil·la per haver buscat compromisos per poder publicar les obres d'Eiximenis d'una manera que permeti a l'autor ensenyar-nos el que volia que aprenguéssim. I així servirem també els lectors, els quals, és de suposar, hauran comprat o hauran agafat de la biblioteca un llibre del nostre admirat frare gironí-valencià per aprendre més sobre les seves idees, sobre l'edat mitjana i sobre la cultura cristiana.

7. PER ACABAR

En els capítols del PC i de la VC dels quals he reproduït passatges que parlen de com interpretar, escriure i abreujar el nom Crist, Eiximenis també dóna informació sobre el nom *Jesús*. En el capítol IV.I.10 de la VC, després d'explicar les cinc lletres usades per a escriure Jesús «larch» (ço és, com a «títol», no abreujat amb titlla), ens informa que «Cirill, misteriant²³ lo nom de Jesus, diu axi: Lo nom precios de Jesus per nostres mestres es scrit per tres letres e per tilla», i es posa a explicar els grans misteris inherents en els signes j h í [o s]. Però n'hi ha tants que se li acaba el temps, o el paper. Igual com a mí. I així puc aprofitar els mots que usa el nostre captivant i entranyable mestre franciscà al capítol 137 del PC per despedir-me dels meus benivolguts lectors: «Empero, per tal quant me tem que no sia massa lonch en mos dits, e que no enuig aquells qui assí estudien, leix-ho anar de present».

CURT WITTLIN, emèrit
Saskatoon / Tortosa

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANTONIO, Nicolás (1969) *Bibliotheca Hispana Vetus*, Roma. [Reed. Madrid, 1788, vol. 2, pp. 179-183.]
- BALARI, Joseph, ed. (1889) *Regles de bona criança en menjar, beure e servir bé a taula, tretes de «Lo Terç del Crestià» del P.M. Francesch Eiximeniç (segle XIVè)*, Barcelona, Fidel Giró.
- BRINES, Lluís (2004) *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, Sevilla, Grupo Nacional de Editores.
- BULBENA I TOSELL, Antoni, ed. (1904) Francesc Eiximenis, *Tractat de Regiment dels Prínceps e de comunitats*, Barcelona, La Academia.
- COROMINES, Joan (1981) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. II, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «la Caixa».

23. Aquest verb, de sentit obvi gràcies al context, no està recollit en els diccionaris.

- DALY, Lloyd & Bernardine DALY, eds. (1975) *Summa Britonis sive Guillelmi Britonis Expositiones vocabulorum Bible*, Padua, Anthenore.
- GASCON, Sergi (2003) «La *Crónica de Aragón* (València 1524) i les cartes autògrafes d'Eiximenis», dins Marie Claire Zimmermann & Anne Charlon (eds.), *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de París IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 31-46.
- GRAHIT, Emili (1873) «Memorias sobre la vida y obras del escritor geroní Francesch Eximenes», *La Renaixensa*, III, 1873, pp. 185-188, 195-199, 208-212, 234-236, 256-260 i 266-269. [Reimpressió a cura de L. Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari i Diputació de Girona, 1991, pp. 1-40.]
- GUIXERAS, David (2007) «El pròleg general del *Crestià* de Francesc Eiximenis: models i objectius», dins S. Martí (coord.) *et alii*, *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Girona, 8-13 de setembre de 2003*, vol. III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 263-275.
- HAUF, Albert, ed. (1983) Francesc Eiximenis, *Lo Crestià (Selecció)*, Barcelona, Ed. 62 i «la Caixa» («Millors Obres de la Literatura Catalana», 98).
- (2005) «La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico. El caso de Fra Francesc Eiximenis, OFM», dins R. Alemany, J. L. Martos & J. M. Manzanaro (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, vol. I, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 93-135.
- HERNANDO, Josep (2007) «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV», *ATCA*, 26, pp. 385-568.
- IVARS, Andrés (1923) «El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)», *Archivo Ibero-Americano*, XIV, pp. 360-398. [Reimpressió en un sol volum a cura de Pedro Santonja, Benissa, Ayuntamiento de Benissa, 1989.]
- MARTÍ, Sadurní (2002) «Les cartes autògrafes de Francesc Eiximenis», *Estudi General 22 (Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, vol. II), pp. 235-249.
- MARTÍ DE BARCELONA (1928) «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida, els seus escrits, la seva personalitat literària», *Estudis Franciscans*, XL, 1928, pp. 437-500. [Reimpressió de L. Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica*, I, *op. cit.*, pp. 185-239.]

- MARTÍ-FELIU (1932) = Martí de Barcelona i Feliu de Tarragona, OM Cap. (eds.), Francesc Eiximenis, *Terç del Crestià*, vol. III, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», sèrie B, 4).
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1910) «Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1909-1910), pp. 588-692. [Reimpressió en L.Badia i X. Renedo (eds.), *Studia bibliographica, op. cit.*, pp. 41-172.]
- RIQUER, Martí de (1964) *Història de la literatura catalana*, 2, Barcelona, Ariel, pp. 133-196.
- VENTURA, Jordi (1978) *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, Eliseu Climent editor.
- WITTLIN, Curt (1981) «Introducció», dins Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, edició de Frank Naccarato, Barcelona, Curial («Biblioteca Torres Amat», 9).